

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Tóth Zsombor

Bethlen Miklós *Élete leírása magától*
és a XVII. századi magyar puritanizmus.
Irodalomtörténeti, retorikai és historiográfiai vonatkozások
A PhD-értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Imre Mihály
egyetemi docens

Debrecen
2003

BEVEZETŐ

Noha Bethlen Miklós neve íróként csak a XIX. században válik ismertté az emlékirat legelső, 1858-as kiadásával, azóta a XVII. századdal foglalkozó (irodalom)történet-írás egyik legjelentősebb és leggyakrabban hivatkozott forrása. A soron következő kiadások (Tolnai Gábor, V. Windisch Éva), illetve az ezt kísérő nagyszámú és jelentős irodalomtörténeti méltatások a XVII. század legjelentősebb emlékirójaként kanonizálták szerzőnket. Annak ellenére, hogy a XIX. század magyar történészei és irodalmárai elsősorban művének forrásértékét hangsúlyozták, a mai irodalomtörténeti diskurzus az életmű korpusza teljesebb kiadásának következtében (pl. levelezés) is egyre inkább a (szép)író Bethlent emlegeti, emlékiratát pedig nem feltétlen kortörténeti adalékai miatt, hanem sokkal inkább irodalmi műalkotás volta miatt értékeli.

Jelen értekezés is erre az álláspontra helyezkedve igyekszik számba venni és értékelni a kancellár művének irodalomtörténetileg releváns, retorikai, historiográfiai, antropológiai sajátosságait.

I. ÖN/ÉLET/ÍRÁS

A XVII–XVIII. századi emlékirat-irodalom kutatásának egyik fő tanulsága számomra az, hogy az emlékirat jóval több, mint az adott kor történelmi valóságának lehetséges forrása, sokkal inkább olyan irodalmi műalkotás, amely a történetiség diktálta távolság következtében egyre inkább interdiszciplináris megközelítést és értelmezést követel meg. Éppen ezért Bethlen Miklós *Önéletírásának* értelmezését, túl a klasszikusnak tekinthető irodalomtörténeti megközelítésen, a historiográfia, irodalomelmélet, történeti és kulturális antropológia, szociológia, illetve narratív pszichológia újabb eredményei fényében kísérem meg.

Módszertani szempontból értekezésem erőteljesen kontextuális értelmezést vállal fel. Takáts József helytálló megállapítása szerint: “nem érthetjük meg a szövegeket sem vitaszituációjuk, vagyis azon szövegkontextus rekonstrukciója nélkül, mely körbevette őket készítésük idején (...) úgy vélem, semmilyen történeti kérdésre nem lehet rekonstruktív eljárások nélkül válaszolni.”

Ennek analógiájaként szemlélem Bethlen Miklós emlékiratát, amely ugyancsak e korszak és főként ugyancsak e szellemi konstelláció, tehát a puritanizmus mint elsődleges kontextus felől tűnik értelmezhetőnek számomra. Továbbá, ha belátjuk például a *New Historicism* egyik alaptételét, mely szerint a történelem csupán textuálisan hozzáférhető, illetve az általa implikált geortziánus kultúrafogalmat is, amely a kultúra textualitását jelöli, átláthatóvá válik az általam ajánlott Bethlen-értelmezés perspektívája. Az emlékiratot magyar, angol, latin puritánus szövegek felől igyekszem újraolvasni, ezen rekonstruált elsődleges kontextus felől szándékszom értelmezni az irodalomtörténetileg releváns, antropológiai és historiográfiai vonzatú kérdéseket.

Az emlékirat értelmezése során két fontos vetületre figyelek: Én-reprezentáció és esemény, tehát történeti reprezentáció. Mivel az emlékirat rögeszmés referenciális olvasata nem célja

megközelítemnek, sokkal inkább azt igyekszem körbejárni, hogy az énségről való beszéd milyen retorikai kompetenciák és kulturális sztereotípiák révén valósul meg. Ugyanakkor ehhez hasonlóan a megjelenített eseményeket metahistóriai nézetben vizsgálom, nem tényeket, történeti igazságokat keresek, hanem az eseményreprezentáció antropológiai sajátosságait szeretném leírni. Az énségről való beszéd, tehát az identitás szövegbeli reprezentációja, illetve a múltról való beszéd, tehát történeti reprezentáció ugyanarra az elsődleges kontextusra vezethető vissza, sőt csak ez alapján érthető meg és írható le a működése. Meggyőződésem, hogy a XVII. század puritanizmusa, főként prédikációs és devocionális szövegkorpusza révén, olyan kulturális mintákat forgalmaz, amelyek a kor mentalitásában, szellemiségében többek közt az Én-reprezentáció és történeti reprezentáció textuális performálásához szolgáltatott kulturális mintákat, sőt sztenderdeket.

II. A PURITANIZMUS KEGYESSÉGI ÉS RETORIKAI JELENLÉTE BETHLEN MIKLÓS EMLÉKIRATÁBAN

Az irodalomtörténet-írás rengeteg olyan használható adattal szolgál, amelyek lehetővé teszik, hogy értelmezzük, illetve valószerűen rekonstruáljuk Bethlen Miklósnak mint erdélyi arisztokratának és befolyásos politikusnak a viszonyát a XVII. századi magyar puritanizmushoz. Emlékiratához csatolt imádságoskönyve, de maga az emlékirat is, illetve a művéhez írt bölcselkedő bevezető is egyértelművé teszik, hogy a neveltetése, iskoláztatása (Keresztúri Pál és Apáczai Csere tanítványa), olvasmányai ürügyén emlegetett puritánus műveltsége, vallásossága olyan hazai forrásokból táplálkozott, amelyeket a külföldi peregrináció csak erősíteni tudott. Az élettörténet vallomások részei vagy az imádságoskönyv bűnbánó részei, változatos fohászai beláthatóvá teszik, hogy az elsődleges kontextus miként artikulálja teológiai (*via salutis*, predestináció, úrvacsora), kegyességi (*praxis pietatis*, kontemplatív és nonkontemplatív vallásos cselekedetek performálása), sőt retorikai, homiletikai vonatkozásokban az emlékiratot. Ha a korszak puritánus szerzőségű devocionális irodalmát konfrontáljuk az emlékirattal, egyértelművé válnak nemcsak a textuális átfedések, intertextuális linkek, hanem az is, hogy a vallásosság gyakorlásának, sőt textuális reprezentálásának nyelvi retorikai eszközei is a korszak homiletikai irodalmában (Medgyesi Pál, Amesius) kereshetőek vissza. Bethlen egy olyan élettörténet elbeszélésére vállalkozik, amely nemcsak konkrét eseményeket, történéseket, hanem lelkiállapotokat, belső vívódásokat is számba vesz, elmesél. Bűnös mivoltának bemutatása, bűnbánata, lelkiismeret-vizsgálata, imádságai, kérései, jóslatai olyan belső történések, amelyeket a korszak puritánus magyar, latin, sőt angol teológiai műveltségével, ennek szókincsével jelenít meg.

III. EMLÉK–IRAT. A MÚLTRÓL VALÓ BESZÉD MINT TÖRTÉNETI REPREZENTÁCIÓ

A *linguistic turn* és a *critical turn* után a jelen historiográfiája alapvetően megváltozott. A totális történetírás ábrándját felváltotta a *metahistória*, amely többé nem céloz meg egy végső, nagy szintézist,

hanem kérdéseit még a források felől megfogalmazott történelmi megállapításokra is kiterjeszti. De ezen a ponton a történelmi és kulturális antropológia is érdekeltté válik, hiszen a történelmi kijelentések személyes és kulturális elfogultságait legjobban maga az antropológia, vagy esetleg az etnográfia elemezheti. Bethlen Miklós emlékirata is ebben a metahistóriai nézetben válik a vizsgálat tárgyává. Meglepő felfedezni újra azt az impozáns jelenlétet és befolyást, amit az elsődleges kontextus gyakorol Bethlen emlékiratára. Azok a kulturális és közösségi emlékek, amelyek gyakran a szóbeliségből kerülnek be a korszak prédikációirodalmába és történetológiai koncepciók exemplumanyagát képezik, ezúttal visszaköszönek Bethlen emlékiratában is. Azok a gyakori és látszólag csupán “naiv” vélekedések, amelyek az utolsó idők jeleit vélik beazonosítani rendellenes történelmekben Bethlen emlékiratában is szerepelnek. Nem beszélve azokról a félreérthetetlen utalásokról, amelyek a kor teológiai műveltsége által is népszerűsített eszkatológikus történelemszemléletre utalnak. Tovább szűkítve a kört, Bethlen saját és hazája múltját emlékiratában úgy beszéli el, hogy a protestáns történetológiai tradíció modelljét (bűn és bűnhődés, zsidó-magyar sorspárhuzam, eszkatológia stb.) szorosan applikálja emlékeire. Ezúttal is a szövegszintű egyezések a korszak prédikációs irodalma (Medgyesi, Czeglédi, Báthori, Nagyari, Kézdivásárhelyi stb.) és az emlékirat megfelelő passzusai között a puritanizmus mint elsődleges kontextus jelentőségét emelik ki.

Az emlékirat múltból szóló történelmi beszámolója mint elbeszélés (*narratio*), olyan metahistóriai szempontból releváns vonásokat hordoz, amelyek alapján jobban megérthető a referenciális olvasat tarthatatlansága, illetve a narratívizáló, fikcionalizáló eljárások tropológiai jelentősége.

A Bethlen által megfogalmazott elbeszélés a szövegszervezés primér szintjén két elbeszéléstípus köré szerveződik: az élettörténet és a kortörténet. Bethlen nagyon gyakori utalásai, szerzői utasításai, amelyek az elbeszélés *privatus*, illetve *publicus* mivoltát jelzik, valójában az élettörténet és kortörténet narratívumaira mint elbeszéléstípusokra vonatkoznak. Ez pedig újabb argumentumát képezi annak, hogy Bethlen nem történelmet (*historiat*) ír, hanem elsősorban saját élettörténetét beszéli el, ahol néha a *privata narratio* logikája, koherenciája és argumentációja megkövetelte *publicus* (kortörténelmi) adalékokat is megemlíti.

Másrészt pedig a visszaemlékezés folyamatában megkonstruált események tudatos fikcionalizálása – Bethlen egy álmodást mesél el, amit szabályosan megfejt – beláthatóvá teszi nemcsak szerzőnk alapvetően szépírói viszonyulását az elmesélendő múltból, hanem felszínre hozzák a korszak olyan kulturálisan megkreált történelmi reprezentációs sémáit, amelyek nemcsak a személyes múlt, hanem a közösség múltjának (a nemzet története), sőt a valóság szövegi megkreálásának eszközei is.

IV. SZEMÉLYISÉGGONSTRUKCIÓK, AZ ÉN KÉPZETEI

A jelen autobiográfiai kutatások legfontosabb konklúziói azt tették számomra egyértelművé, hogy az identitás egy olyan kulturális termék, amely elsajátítható, és az elsajátítás módja, ideje, tétje koronként, kultúránként, társadalmi szintenként eltérő és különböző. Az identitást felfoghatjuk úgy is, mint egy

szerperformanciát, amelynek során a kultúra által számunkra felajánlott, nyelvünknek, hagyományainknak, társadalmi pozícióknak megfelelő szerepmintát, én-mintát performáljuk. Az újkor történelmi-társadalmi és kulturális sajátosságait vizsgálva az identitás ilyen típusú felfogását követve, Stephen Greenblatt létrehozta a „*self-fashioning*” (fordításomban: én(re)prezentáció) fogalmát, amely az angol reneszánsz kultúrában az Énség reprezentálásának, performálásának antropológiai lehetőségeit mutatja meg.

Értekezésemnek ebben a fejezetében azt kísérem meg, hogy az emlékirat és részben a levelezés bizonyos szövegeiben kimutassam az identitásnak ezt a fajta performálását, illetve egyértelművé tegyem, hogy a különféle nyilvánosságmodellek (*publicus/privatus*) függvényében a különféle szerepek átmeneti felvállalása, alkalmazása adja az Énség textuális reprezentációját.

Akárcsak a múltból való beszéd esetében is, az Énségről szóló beszéd kulturális sajátosságai mögött beazonosítható az elsődleges kontextus, amely az identitásmintákat szolgáltatja. Ha a Bethlennel kortárs puritánus prédikációirodalomra figyelünk, amely műfaji szempontból rendkívül tág (a meditációtól a politikai publicisztikáig), könnyen felismerjük azokat a kulturálisan forgalmazott szerepeket, identitásmintákat, amelyek az emlékiratban megjelennek, és létrehozzák az identitást. Ezért van az, hogy például Medgyesi Pálnak a *Jajj-ait*, amelyek az erdélyi Mohácsot (1657) siratják el, valósággal az emlékirat előzményeként foghatjuk fel, olyannyira azonos módon beszélnek el vagy éppenséggel jósolják meg a haldokló Erdély (*Moribunda Transsylvania*) végétét.

Ezek a szerepek (*homo religiosus*, mártír, próféta, paraklétosz) elsősorban a kontextus felől konstruálódnak, és gyakran nemcsak az identitás, hanem a szerepminták morális, politikai tétjei felől a haza, nemzet, nemzeti múlt fogalmainak megjelenítéséhez is hozzájárulnak.

Annak ellenére, hogy Bethlen Miklós emlékiratában nem sikerült a Kölcsey-életműben visszakereshető paraklétoszi szerep számára jelentős irodalmi precedenst találni, továbbra is visszaigazolódik a megállapítás, hogy a protestáns prédikációirodalom jelentősen hozzájárult a haza, hazafiság, nemzet fogalmainak végső kialakulásához. Hiszen Bethlen is az Én-performancia reprezentációs eljárásaiban, a kiválasztott (*fogadott fiú / homo religiosus*), az előljáró (a *magistratus* tagja), a mártír és próféta szerepek alkalmazásán, variációján keresztül nemcsak kimagasló írói tehetségét igazolja újfent, hanem értékes rálátást biztosít a puritanizmus mint kulturális narratíva működésére a XVII. századi magyar kultúrában. E fejezet konklúziója is azt igazolja, hogy a puritánus kontextus nemcsak a történelmi reprezentáció számára biztosít kulturálisan forgalmazott sztereotípiákat, történelemteológiai koncepciókat, hanem az Énségről való beszéd kulturális normáit, szabályait, illetve társadalmi gyakorlatát egyaránt meghatározza.

V. EXCURSUS: MONTAIGNE ÉS BETHLEN(?). “MEZTELEN” (TOUT NUD)

MORALISTA “MAGYAR KÖNTÖSBEN”

Értekezésemnek ez a fejezete a Bethlen-kutatás egyik hagyományos és máig kellőképpen nem tisztázott kérdésére keres választ. Szerb Antallal kezdődően, el egészen a legutóbbi Bethlen-tárgyú publikációkig, elég gyakran előfordul a feltételezés, miszerint Bethlen Miklós Montaigne *Esszéit* ismerte, sőt olvasta is franciaországi tartózkodása alatt. A hipotézis ellentmondásosságát az adja, hogy bár Bethlen soha le nem írta Montaigne nevét, sőt semmilyen konkrét adat nem igazolja ezt a feltételezést, az impozáns párhuzam egyre inkább értékítéletté nőtte ki magát, és a kancellár életművének irodalomtörténeti megítélésében erőteljesen érvényesül(t). Bár az irodalomelmélet mai állása könnyűszerrel lehetővé teszi egy olyan befogadói pozíció megkonstruálását, amely akár az *Esszék* felől olvassa/olvastatja az emlékiratot, a kutatás argumentációja nagyjából kimerül annyiban, hogy megjelöl néhány, terjedelmében igencsak elenyésző szövegrészletet, amely az *Esszék* bizonyos, ugyancsak elenyésző terjedelmű passzusaira emlékeztetnek. Ehhez képest némiképp újdonságként fogható fel Köpeczi Béla próbálkozása, aki, igaz vitatható módon, a sztoicizmus/neosztoicizmus összefüggéseiben igyekszik a két szöveget úgy egybevetni, hogy az analógia, sőt a kapcsolat kimutatható legyen.

Vizsgálódásaim konklúziója alapján én tarthatatlannak ítélem ezt a hipotézist, hiszen a látszólagos szövegegyezések, nem elsősorban és kizárólag Montaigne-re vezethetőek vissza, hanem az európai neosztoicizmus magyar és latin textusaira, amelyeket főként a kálvinista felekezetű szerzők továbbítottak a XVII. századi magyar kultúrában. A Szerb Antal vagy Köpeczi Béla által montaigne-i eredetűnek tételezett gondolatok csupán sztoikus jellegüknél fogva emlékeztetnek az *Esszék* szerzőjére. Fennáll a lehetőség, hogy Szerb Antal ráérezett egy olyan gondolatcsoportra (sztoikus témarepertoár), amely mindkét szerzőnél egymástól függetlenül megjelenik. Az egyedüli hasonlóság a sztoikus bölcsülethez való kapcsolódásuk, ami azonban eltérő módon realizálódik, más-más hagyományokat és értékrendeket implikálva. Ugyanis mindketten e sztoikus témarepertoárban az Énség textuális reprezentációjának, performálásának a kor írott kultúrája által forgalmazott konvencióit ismerik fel, sőt mindketten ugyanarra a célra, az Énség létrehozására használják. A meghatározó különbség abból adódik, hogy ez a *self-fashioning*, figyelemre méltó szépírói teljesítménye mindkettejüknek, eltérő tradíciók eltérő identitásmintáit célozza meg, ezekben nyer finalitást. Montaigne az antik mintázatú, szemlélődő, humanista tudós szerepe, identitása felé vonzódik, míg Bethlen a puritánus kegyességi kultúra identitásmintáit (kiválasztott, próféta, mártír) és szerepeit használja fel önmaga textuális reprezentálására.

Ezzel magyarázható, hogy bár Bethlen is és Montaigne is Senecát olvassa és hivatkozza külön-külön, semmi okunk kettejük között valamilyen kapcsolatot feltételezni, hiszen Bethlen Seneca-olvasata a kálvinista hagyományt is implikáló keresztény neosztoicizmus, míg Montaigne a francia moralizmus sokkal inkább humanista és szekuláris szellemiségébe transzponálja a Senecára is építő sztoicizmusát.

Összegzésképpen tehát csak megismételhető, hogy a sztoicizmus ürügyén felvetett kapcsolatteremtés (a karteziánus tangenciák révén is), akárcsak a szövegszinten kimutatható megfelelések, semmiképpen nem bizonyulnak meggyőző érveknek egy ilyen jelentőségű direkt viszony megkonstruálásához. Meglátásom szerint teljességgel tarthatatlan e sokakat megtévesztő kapcsolat helytállóságának feltételezése. Túl e hipotézis cáfolatán a Bethlen-kutatás perspektívájából értékelendőnek találok a neosztoikus irodalom és a puritánus hagyomány implicit módon pedig a magyar karteziánizmusnak az érvelés során illusztrált szellemi, kegyességi kapcsolatának jelzését, hiszen ezáltal is újabb érveket sikerült találni Bethlen-olvasatomhoz, amely a kontextus (korabeli kálvinista/puritánus devocionális irodalom magyar és angol szövegei) felől olvassa újra az emlékiratot.

VI. KONKLÚZIÓK

Mihelyt az emlékirat általam felvállalt és elvégzett értelmezésének fő tanulságait igyekszem számba venni, azonnal adódik a felismerés, hogy nemcsak a Bethlen-kutatás, hanem a puritanizmus szövegeinek értelmezéséhez is új szempontok fogalmazódtak meg. Nem túlzás kijelenteni, hogy a téma sajátosságából eredendően az elvégzett munka hozadéka kiinduló alapja lehetne újabb, látszólag távolabb eső témák kutatásának is. Nem tekinthetem feladatomban ezek egyenkénti számbavételét, értékelését, hanem arra szorítkozom, hogy az értekezés témájában, címében is megjelölt két alapfontosságú kérdéskör kutatásának konklúzió értékű eredményeit (Bethlen Miklós *Önéletírása*, illetve a XVII. századi puritanizmus) összegezzem.

Ha Bethlen emlékirata felől szemléljük a puritánus devocionális irodalmat, hamar egyértelművé válik, hogy túl az egyértelműen irodalomtörténeti kérdéseken, ideje lenne megkísérteni a kulturális és történeti antropológia módszertani-elméleti eredményeit alkalmazni e corpus kutatásában, hiszen ez az értekezés is bizonyítja, hogy a kegyességi irodalom, íme, mennyire látványosan meghatározza és alakítja egy protestáns főúr vallásos reprezentációját a XVII. században. A vallásosság, pontosabban a kegyesség gyakorlásának antropológiai alapokon szerveződő megértése, elvezethet olyan kérdések megválaszolásához is, mint az identitás, a felekezetiesség mint identitás, a személyes- és csoportvalóságok énkonstituáló jelenségei. Mihelyt meglelnénk azt az antropológiai szempontrendszer, amely lehetővé tenné a devocionális szövegek applikálhatóságának, illetve korabeli applikáltságának a megértését, a puritanizmuskutatás olyan kérdéseket is érdemben méltathatna, amely a népi és főúri, a képzett és naiv vallásosság, illetve a szóbeliség és az írásbeliség felől működtetett kegyesség különbségeit írná le.

Ha az emlékiratra fordítjuk figyelmünket meglátásom szerint Bethlen legnagyobb írói teljesítménye, hogy az emlékiratának diskurzusa mint történeti reprezentáció, illetve mint az énség reprezentációja, tökéletesen egymásba építi a *narratio de vita sua* poétikáját, a puritánus kegyesség és homiletika regiszterei által kulturálisan működtetett *poenitentia* beszédhelyzetével, reprezentációs (esemény és identitás) lehetőségeivel. A történetmondás még nem a bevallottan profán visszaemlékezés, ezért nem köthető a magyar és európai próza későbbi nagy mesemondóihoz vagy visszaemlékezőihez,

hiszen homiletikai szabályok mentén történik a visszaemlékezés/bűnvallás/bűnbánás narrációja, mindvégig olyan reprezentációs aktusokat, gesztusokat implikálva, amelyek lehetővé teszik a magánélet (*privata narratio*) fősodra mentén a kortörténet (*narratio publica*) szimultán bemutatását. Ennek a magán, személyes vonatkozásaiban is mélységében kimunkált (pl. *self-fashioning*), de a *publicus* felől is impozáns világteremtő (pl. a puritánus textusok alapján megrajzolt Erdély mint *Moribunda Transsylvania*) fikciónak tulajdonképpen a műfaji határai is elmosódnak, sőt felszámolódnak az *őszinteséget* csupán mint valóság-effektust működtető *narratio* következtében. Legjobb példája ennek az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv* tartalmi átfedései, ugyanis az *Imádságoskönyv*ben a “látszólag a bűnbánat” (*poenitentia*) részeként elmesélt élettörténet, az *Önéletírás*ba majd “látszólag az élettörténet” (*narratio de vita sua*) részeként épül be a bűnbánatba. Következésképp egy ilyen mesteri szinten kimunkált diskurzus estében naivitás lenne egy referenciálisan működtethető *őszinteséget* számon kérni, ugyanis ez érthető módon az elbeszélt élet és kortörténet valószínű (*probabilis, veri similis*), de mégis fiktív és csupán lehetséges világának “valóságába” épül be.

Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós műveiben, It, 2000/2, 210–235.

De melancholia transylvana-hungarica, A melankólia képzete Bethlen Miklós önéletírásában = Rodosz-tanulmányok I, Nyelvészet és Irodalomtudomány, szerk. SELYEM Zsuzsa, Kriterion, Bukarest – Kolozsvár, 2000, 69–90.

Az emlékezés poétikája = T. Zs., Moribunda Transsylvania, XVII. századi erdélyi emlékirók, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2000, 5–22.

Montaigne és Bethlen (?), Meztelen (tout nude) moralista “magyar köntösben”, ItK, 2001/5–6, 600–617.

Privát vs. közösségi – forrásérték, közösségi-kulturális emlékek, történeti tudat Bethlen Miklós Emlékiratában = Tudomány – Egyetem – Diszciplína, szerk. BERSZÁN István, Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2003, 73–88.